

TRAGOVI ANTIČKOG VINOGRADARSTVA I VINARSTVA U SLAVONIJI

Izvorni znanstveni rad

UDK 904:634.8(497.5-3 Slavonija) "652"
904:663.2(497.5-3 Slavonija) "652"

MIRKO BULAT
Umaška 11
Hr - 31000 Osijek

U radu su obrađeni podaci o antičkom vinogradarstvu i, uopće, vinarstvu na području tradicionalne Slavonije i hrvatske Baranje (prema današnjim županijama), temeljeni na oskudnim antičkim izvorima - natpisima i arheološkim nalazima i odgovarajućoj literaturi.

Današnja je Slavonija, zapravo, mali ostatak nekadašnje Slavonije čije je područje u rimsko doba, tijekom 1. i do početka 2. st. bila dio provincije Panonije što ju je car Trajan podijelio na Gornju (Superior) i Donju (Inferior) Panoniju. Veći dio današnje Slavonije pripao je Donjoj, a manji dio Gornjoj Panoniji. Takva je podjela opstala do kraja 3. st. kada je car Dioklecijan provincije tada ogromnog Rimskog carstva, podijelio na manja područja pa su tako podijeljene i dotadašnje Gornja i Donja Panonija.

Današnja zapadna Slavonija pripala je Savskoj Panoniji (Pannonia Savia), a istočna Slavonija s većim dijelom hrvatske Baranje i Srijemom činila je Drugu Panoniju (Pannonia Secunda) - najvažniju od četiriju Dioklecijanovih panonskih provincija. Samo je najsjeverniji dio hrvatske Baranje pripao Panoniji Valeriji (Pannonia Valeria), nazvanoj tako prema Dioklecijanovoj kćerci. Takvo se uređenje uglavnom održalo do provale Zapadnih Gota 378. godine, odnosno Huna 441. godine, kada su na ovim područjima slomljeni rimska vlast i rimska kultura (MÓCSY, 1962., 538-588).

Tako smo odredili vremenski i prostorni okvir za naša razmatranja, zasnovana na nažalost oskudnim podacima antičkih pisaca, na arheološkim i epigrafskim spomenicima vezanima uz vinogradarstvo i vinarstvo i na nekim drugim izvorima¹.

Prije no što prijedemo na razmatranja, osvrnimo se ukratko na porijeklo uzgojene vinove loze (*Vitis vinifera*) kojoj jednim od vjerojatnih predaka Ehrendorfer drži divlju lozu (subsp. *Vitis silvestris*) rasprostranjenu u riječnim šumama Sredozemlja, a mjestimice i uz Rajnu i Dunav (EHRENDORFER, 1984., 338). Uzgoj vinove loze započeo je, vjerojatno, negdje na istočnom Sredozemlju, odakle se postupno proširio i na ostala područja oko Sredozemlja, a zatim i u unutrašnjost.

kratki citati i kod Katančića, Kukuljevića, Grafa, Mócsya, D. Pinterović i nekih drugih autora (ovdje je većinom moj prijevod), što je navedeno u Popisu literature.

Natpisi što se odnose na antičko vinogradarstvo, odnosno vinarstvo, nađeni su kod nas u Popovcu u Baranji, Osijeku, Vinkovcima i Sotinu, a objavljeni su kod Katančića, u CIL-u AEM, ILS, VHAD i u nekim drugim zbornicima i časopisima, a u novije vrijeme uglavnom u OZ. Arheološki nalazi vezani uz ovu temu objavljeni su u novije doba u radovima D. Pinterović, uglavnom u OZ, te M. Bulata, također u OZ, kao i nekih drugih autora u VAMZ. U najnovije vrijeme objavljene su izvrsne monografije o Štrbincima i Vinkovcima, o čemu vidi u Popisu literature.

Mnogi grčki mitovi o porijeklu, rođenju, pohodima i dolasku u Grčku pučkoga boga vina i veselja, Dionisa, ukazuju na istočno Sredozemlje, balkansku Trakiju i maloazijsku Lidiju pa je i njegovo ime Bakho lidijskog porijekla (Osvalt, 1980., 79 /Bakho/, 112-115 /Dionis/). Još stariji podaci o uzgoju loze i vinarstvu na tom području (osim npr. u Mezopotamiji, Siriji i Egiptu) potječu iz moćne maloazijske hetitske države, uništene prije 2200 godina u egejskoj seobi u kojoj su sudjelovali i ratnici s područja današnje Slavonije (Bulat, 1977., 24-25). Naime, u opisu obreda *antahšum* u kojem su hetitski car i carica svakoga proljeća obilazili hramove i svetišta svoga carstva, spominje se kako je car pred jednom stelom u Tipuvi izljevao vino, a pred drugom lomio kruh (Ardzimba, 1982., 9-10). Vino i kruh u vezi s hetitskim bogovima - među njima i hetitskim pretečom Dionisa - spominju se tu još mnogo puta, *ibid.*, *passim*.

Sve podatke o postupnom širenju uzgoja loze i vinarstva oko Sredozemlja, što je rimskim osvajanjima tih zemalja doprlo i do Porajnja, ovdje nije moguće navesti.

¹ O ovoj sam temi pisao vrlo kratko u Reviji Đakovačkih vezova 1982. g., u članku o antičkoj poljoprivredi u Slavoniji (Bulat, 1982., 58-59), dok je ovdje tema proširena novijim podacima i literaturom. Od vrlo rijetkih i oskudnih antičkih izvora koje bismo mogli dovesti u vezu s antičkim vinogradarstvom i vinarstvom u Slavoniji, prevedeni su samo Svetonije, Dvanaest rimskih careva (C. Svetonii Tranquili, *De vita Caesarum libri VIII*, prijevod S. Hosu, Zagreb 1956.) i *Historia Augusta* (izdanje Antibarbarus, prijevod D. Nečas-Hraste, Zagreb 1994.). Od ostalih: Strabona, *Geografika* u 17 knjiga, *Kasija Dija*, *Romaike istoria*, *Eutropija*, *Breviarum historiae Romanae*, navode se samo odgovarajući

Za sada najstariji nalaz kultivirane loze vrsta *Vitis vinifera* i *Vitis silvestris* u Egeji potječe iz srednjoneolitičkih slojeva na lokalitetu Sitagroi u Trakiji, sjeverno od antičkoga grada Filipi (ZANINOVIĆ, 1976., 263). Ovdje se nećemo upuštati u općepoznate arheološke i literarne podatke o tom postupnom širenju, jer je i kod nas o tome dovoljno pisano (npr. Zaninović, o.c. passim, s navođenjem literature i izvora).

Što se tiče našega područja, Strabon prije 2000 godina navodi, kako je područje iznad Dalmacije brdovito i hladno, sa snijegom, pa je loza rijetka čak i na brežuljkastim i potpuno ravnim mjestima (Knj. VII, 317, citirano prema KATANČIĆ, 1991., 60-61). On spominje i uvoz razne robe iz Italije u Podunavlje preko Akvileje, među ostalim i vina, spremljenoga u drvenim bačvama (V, 1,8, prema MÓCSY, 1962., 681).

O panonskom se vinu još početkom 3. st. prezrivo izrazio rimski povjesničar Dio Kasije (XLIX 36). Detaljnije o tome možemo čitati kod Katančića (o.c. 58), gdje Dio kaže: "Panonci stanuju u Europi kod rijeke Dunava od Norika sve do Mizije, susjedi su Dalmatima, ali žive teže od svih ljudi, jer niti imaju zemlju niti dobro podneblje niti kod njih uspijeva ulje ili vino, osim nešto veoma malo i loše pa ih i ne uzgajaju, budući da se veći dio nalazi u veoma oštroj zimi. Hrane se ječmom ili prosom iz čega prave i piće. No smatraju se jačima i hrabrijima od svih koje smo upoznali. A budući da nemaju ništa što spada na ugodniji život, vrlo su skloni srdžbi i pokolju. Ovo pišem ne samo što sam čuo ili čitao, već jer sam ih i sam stvarno upoznao, budući da sam bio na čelu tog naroda."

No, Katančić dalje navodi u obranu Panonaca, Veleja s početka 1. st., koji kaže: "U svim područjima Panonije nije se samo udomaćila nauka, već i poznavanje rimskog jezika, a kod većeg broja ljudi i upotreba knjige te kultiviranje duha...", te Solinusa iz 3. st., koji kaže: "Panonija ima snažne ljude, ravno i bogato tlo koje optječu poznate rijeke Drava i Sava".

U obranu, pak, panonskog vina Katančić na 61. stranici piše: "Prema tradiciji otaca srijemsko je vino bilo ispred ostalih, tako da ni danas ne zaostaje, već mu je jedina mana što ga nema dovoljno i što se ne može dugo sačuvati, možda i zbog toga što se ne zna dobro čuvati. Ono je izvrstnije od budimskog, a danas slađe od čuvenog tokajskog..."

Kako Dio Kasijev izvještaj ne bi izgledao tako crn, moramo dodati da je Kasije bio upravnik Gornje Panonije koja je obuhvaćala današnje istočnu Austriju, dio Slovenije i Julijskih Alpa (ranije su se zvale Panonske Alpe), sjeverozapadnu Hrvatsku i najzapadniji dio Slavonije, na koji se Kasijeve grdnje ni tada nisu mogle odnositi, već samo na spomenuta alpska područja. Razlog Kasijeve loše karakterizacije Panonaca, vjerojatno, leži u tome što su mu se ratoborni

Panonci nečim zamjerili. Dodali bismo i to da se pod kraj rimske vladavine, otkako su Rimljani proveli velike melioracijske zahvate u porječju Vuke, taj kraj potpuno promijenio i, prema riječima Anonimnog pisca iz 4. st. postao "*deliciae mundi*" - raj zemaljski. Naime, još je car Marko Aurelije 180. godine u kraj između Murse (Osijek) i Cibala (Vinkovaca) naselio zarobljene Kotine, gdje su obavili zamašne melioracijske radove, što je i dovelo do stvaranja toga "raja zemaljskog" na našem području (MÓCSY, 1962., 668, 711). Tijekom seobe naroda to su sve uništile divlje hunske, germanske i avarske horde pa su taj kraj ponovo pokrile ogromne močvare isušene tek krajem 19. i početkom 20. st. (BÖSENDORFER, 1952., 149).

Onu rijetku lozu što je spominje Strabon, mogli su uvesti još Kelti koji su ove krajeve osvojili prije otprilike 2300 godine (MÓCSY, 1962., 527 i d.) ili je mogla biti donesena s juga - iz Dalmacije pa čak i uzgojena od domaće divlje loze čije se sjemenke spominju među nalazima iz obližnjih naselja starijeg željeznog doba u Donjoj Dolini i Ripču (BENAC, 1951., 264). Mogla je doći i s istoka, na što bi možda ukazivao Ptolemejev naziv Biblos oros (kraj 1. st.), za kojega Graf (GRAF, 1936., 12-13) misli da se odnosi na Požeško gorje i dovodi ga u vezu s imenom feničkoga grada Biblosa prema kojemu je nazvana jedna vrsta loze (*Biblia ampelos*), a spomenuti oronim značio bi brijeg zasaden bibloskom lozom. To je ujedno i prvi podatak o nekoj vrsti loze u nas, a i podatak o (barem djelomičnom) istočnom porijeklu loze u našim krajevima.

Zanimljiv je i podatak rimskog pisca Svetonija (SVETONIJE, Domicijan 7) o tome kako je car Domicijan (81.-96.), kada je jedne godine obilno rodilo grožđe, a bila oskudica žita, došao do uvjerenja da se zbog prevelikog nastojanja oko vinograda zanemaruju oranice. Tada je izdao proglas da nitko u Italiji ne smije zasaditi novi vinograd, a u provincijama se vinogradi imaju posjeći, te se smije ostaviti samo polovica. Svetonije malo dalje u istom djelu navodi da je već sam Domicijan opozvao tu naredbu zbog stihova spjevanih njezinim povodom, u kojima mu se prijetilo smrću.

Možemo pretpostaviti kako loše stanje vinogradarstva u Panoniji nije bilo toliko posljedica spomenute zabrane, koliko loših uvjeta uklonjenih tek spomenutim melioracijskim radovima krajem 2. i početkom 3. st., a i kasnije.

Zato ipak moramo cara Proba (276.-282.), jednoga od velikih careva Panonaca (Panonija je od svih provincija dala najviše careva!) držati pravim začetnikom panonskog, odnosno našeg vinogradarstva. Nakon što su zavjerenici ubili njegovog prethodnika, cara Tacita, Proba su sirijske legije kojima je zapovijedao, proglasile carem, s čime su se kasnije složile i zapadne legije kao i Senat, što je za ono doba bila rijetkost (PEGAN, 1982., 78-83).

Prob je vojnike zaposlio na isušivanju močvara oko rodnoga Sirmija i sadenju loze na Alma Mons (Fruška gora), te Aureus Mons (Zlatno brdo) (MÓCSY, 1962., 669, Mócsy tu među ostalim izvorima navodi i Eutropija IX 17,2. koji kaže da je Prob Galima i Panoncima dozvolio posjedovanje vinograda - očito je tada već bilo zaboravljeno da je Domicijan opozvao svoju naredbu o krčenju vinograda u provincijama. Mons Aureus je, pak, u Gornjoj Meziji i to nije istoimeni Mons Aureus u Baranji). Nenačini na težak rad, vojnici su se pobunili i ubili ga².

Nakon ovoga kratkog povijesnog pregleda prelazimo na prikaz spomenika antičkog vinogradarstva u nas prema današnjim županijama: Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj, Brodsko-posavskoj, Požeško-slavonskoj, Bjelovarsko-bilogorskoj i Virovitičko-podravskoj.³ Naravno da se ovdje nećemo moći osvrnuti na sve nalaze i nalazišta već samo na one najvažnije, niti će svi podaci sigurno govoriti o antičkom vinogradarstvu i vinarstvu u Slavoniji, već možda samo o njihovu poznavanju, osobito oni najraniji. Možemo još istaknuti činjenicu da se glineni vrčevi i amfore, pravo posude za vino, pojavljuju tek u rimsko doba, a kod Kelta, u mlađem željeznom dobu, u upotrebi su bili krateri rađeni prema grčkim uzorima (npr. SPAJIC, 1962., T. 14:7, T. 19:20) i drvene bačve.

OSJEČKO - BARANJSKA ŽUPANIJA

Započinjemo s najsjevernijim dijelom ove Županije, tj. s Baranjom. U Popovcu, vjerojatno na brežuljku nazvanome Pogan, krajem 18. st. pronađen je možda najznačajniji spomenik o antičkom vinogradarstvu, ne samo u nas već i u čitavoj Panoniji. Radi se o velikom žrtveniku posvećenome bogu Ocu Liberu od strane izvjesnog Aurelija Konstancija, koji je na molbu svoga sina Venancija dao zasaditi 400 arpena vinograda, od toga /nepoznat broj arpena/ kupenske, terminske, valenijske, kabalorske...../loze/.

Spomenik je prilično oštećen pa ga je teško čitati i tumačiti, te je ovo još jedan takav pokušaj. Vidio ga je i Katančić (KATANČIĆ, 1826., 443, 565) koji

dedikantovo ime čita drugačije. Žrtvenik se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu (BRUNŠMID, 1907., 112-113, niti on ga nije uspio potpuno razriješiti, vidi i MÓCSY, 1962., 669). Datiran je u 3. st. (MÓCSY, l.c.), a značajan je iz nekoliko razloga. Upoznaje nas s jednim tadašnjim veleposjedom u Baranji, s velikom površinom zasadenom lozom (80 /?/ jutara prema Brunšmidu, l.c., koji i sam u to sumnja) i to s više vrsta koje danas, međutim, ne možemo identificirati. Važan je i kao spomenik kulta italskoga boga Libera, pandana grčkom Dionisu. Liberov kult i italsku lozu donijeli su u ove krajeve rani italski kolonisti, čiji su se potomci, kako vidimo, i nakon svih katastrofa što su zadesile Panoniju uspjeli održati još u kasnoj antici.

Žrtvenici posvećeni Liberu jedan su od sigurnih dokaza postojanja vinogradarstva i vinarstva u nas u vrijeme antike (jednako kao i predmeti posvećeni Dionisu, porijeklom od tračkih kolonista tijekom 3. st., vidi BULAT, 1991., 46-47). Reljefni prikazi grožđa i loze na drugim spomenicima, kao što su npr. nadgrobni, nisu dokaz antičkog vinogradarstva i vinarstva, kao što ni vučedolska golubica nije dokaz prapovijesnog golubarstva na Vučedolu, već imaju drugo - simboličko značenje.

Iz Popovca, navodno, potječe još jedan važan spomenik - ulomak natpisa od kojega su sačuvani samo posveta Ocu Liberu i početak dedikantovog imena, SEXT...., iznad kojega je bio prikaz seljaka koji iz mješine izliva vino u široku posudu, a iza njegovih leđa žena nosi grožđe u košari. Likovi Bakha i Cerere što su se nalazili na gornjem dijelu reljefa, nedostaju (KATANČIĆ, 1794., 117, on tvrdi da taj spomenik, danas nažalost izgubljen, potječe iz Osijeka, tako da je njegovo porijeklo nesigurno).

Najbrojniji i najraniji podaci vezani uz našu temu potječu iz Osijeka, antičke Murse (najraniji - već spomenuti krateri s latenske nekropole na Zelenom polju, istočno od Donjega grada, a i neki drugi o kojima će biti riječi poslije, ne govore o vinarstvu i vinogradarstvu, koji će se pojaviti kasnije, već samo o poznavanju uvoznog vina). Najranijim nalazima pripada poklopac glinene lampice s reljefnim prikazom Libera-Dionisa, uvezene iz sjeverne Italije početkom 1. st., a pronađene na donjogradskom pristaništu 1961. godine (BULAT, 1977., 27, T. 17:1), kao i različite čaše s istoga nalazišta (BULAT, 1977., 25-26, T. 8, T. 9).

Među najznačajnijima od tih ranih nalaza ulomak je gornjega dijela jednoga ACO pehara, također porijeklom iz sjeverne Italije, pronađenoga na Pristaništu iste godine, vjerojatno jedinstvenog nalaza te vrste u Hrvatskoj. Osim motiva košare s gornje i donje strane i reljefnih grozdova pod arkadicama, naročito je značajan ostatak reljefnog natpisa, možda stiha iz jedne Plautove komedije: /SI/ VIVENDUM ESSE NECESSARIO CEDO BIBERO, tj. AKO SE

² Vojnici su se kasnije za to pokajali (vijest o Probovoj smrti izazvala je žalost i zaprepaštenje u čitavom Carstvu) pa su mu podigli spomenik s natpisom: "Ovdje počiva Prob, stvarno Prob /= čestit, pošten/, pobjednik nad svim barbarskim narodima i pobjednik nad tiranima" (Historia Augusta, 415).

³ Od sedam Suhodolnikovih vinogradarskih podrajona kontinentalne Hrvatske (Plješivica, Zagorje-Međimurje, Prigorje-Bilogora, Moslavina, Pokuplje, Slavonija i Podunavlje (SUHODOLNIK, 1997., 646), šest navedenih slavonskih županija obuhvaćalo bi podrajone Prigorje-Bilogora, Moslavina, Slavonija i Podunavlje (u stvari, svi navedeni Suhodolnikovi podrajoni pripadali su srednjovjekovnoj Kraljevini Slavoniji).

VEĆ MORA ŽIVJETI TADA ĆU PITI - naravno vino!
(BULAT, 1977.a, 26, T. 10:1).

S istoga nalazišta potječe i ulomak gornjega dijela žrtvenika Liberu, od kojega je, nažalost, sačuvan samo početak natpisa LIBER... (BULAT, 1977., 33, T. 21:1). Nestala ara s prikazom berbe grožđa i početkom posvete Liberu, za koju Katančić tvrdi da potječe iz Osijeka, već je spomenuta. Likovi berača među viticama loze nalaze se i na bočnim stranama nadgrobne stele veterana Avita i supruge mu Apijane, nađene u Osijeku, a sada smještene u Arheološkom muzeju u Zagrebu, pa iako pripadaju dionizijskoj simbolici, ipak su donekle i realno prikazane (CAMBI, 1989., 65-66).

Od prikaza Libera-Dionisa nađenih u Osijeku, moramo spomenuti i Dionisovo brončano poprsje, danas u Beču (PINTEROVIĆ, 1962., 111, sl. 23), zatim ulomak mramorne pločice s donjim dijelom tipičnog reljefnog prikaza Dionisa-Libera (BULAT, 1991., 40-41), a na pojedinim se nalazima pojavljuju i njegovi pratioci, kao npr. na brončanom okovu s rimskih kola ukrašenome poprsjem Menade (PINTEROVIĆ, 1962., 105, sl. 19). Tu je i mramorni spomenik s reljefom Satira i Menade (POCHMARSKY, FILIPOVIĆ, 1997., 36-41), potpuno jednakim reljefu na jednoj glinenoj svjetiljci iz Nina (u Arheološkom muzeju u Zadru) (SUIĆ, 1954., 20, sl. na str. 77). Zanimljivi su, također, prikazi loze i grožđa na kalupima i ulomcima Pakatovih zdjela iz Akvinkuma (Budima), nađenih i u Osijeku (KISS, 1938., 224-227, T. 46-47).

Kako je rečeno, ovi prikazi imaju više simbolično značenje, no ipak ukazuju na poznavanje vinove loze i u našim krajevima, jednako kao i reljefni prikazi loze i grozdova na nekim drugim kamenim spomenicima iz Osijeka (npr. PINTEROVIĆ, 1978., 148-150, T.4:1, T. 11, T. 45:2 itd.). Daleko su uvjerljiviji vrlo brojni nalazi glinenih vrčeva, ćupova, amfora, kratera i njihovih ulomaka, kao i brončanih te staklenih vrčeva i ćupove i njihovih dijelova. Ovi posljednji naročito su brojni iz kasnoga vremena u kojemu je došlo do procvata antičkog vinogradarstva i vinarstva i u nas, nakon spomenute melioracije i Probove sadnje vinograda na fruškogorskim obroncima.

Mogli bismo spomenuti i kameni tijesak pronađen na području osječke bolnice 1991. godine, koji je, nažalost, nestao u ratnim danima.

Nastavimo li osječkim područjem prema istoku, dolazimo do Bijelog Brda gdje je pronađen nadgrobni spomenik mladića Fidiklana, rodom iz Jadera (Zadra), s reljefom loze. Ovaj spomenik, doduše, ne može poslužiti kao dokaz o antičkom vinogradarstvu i vinarstvu u Slavoniji, no nije isključeno da je Fidiklan ovdje boravio kao predstavnik vinarskih kuća iz Dalmacije (BRUNŠMID, 1900.b, 187-189).

Sljedeća za našu temu značajna područja su Dalj (rimski Teutiburgium) i Aljmaško-daljsko-erdutska planina, koja je vjerojatno i tada bila pokrivena vinogradima. Osim brojnih glinenih i brončanih vrčeva, amfora i ćupova (PINTEROVIĆ, 1954., 20-21; BULAT, 1977.c, 77-78), iz Dalja potječe i ulomak grla amfore s, nažalost, nečitim grčkim pečatom, možda još iz predrimskog vremena (nije objavljen), te gornji dio mramorne pločice s reljefnim prikazom Dionisa, nađene na Lipovcu u Daljskoj planini (BULAT, 1991., 37-39 i dalje). Osobito je značajan nalaz vrlo lijepe kasnoantičke staklene boce za vino iz jednoga groba pronađenoga na južnoj strani daljske ciglane, čije su stranice složene od opeka s polukružnim završecima tako da su pružale izgled košare za grožđe (BULAT, 1984., 126, sl. 8).

U južnom dijelu Osječko-baranjske županije nalazi se jedno od najznačajnijih kasnoantičkih nalazišta u tom dijelu Slavonije - Štrbinci kod Đakova (antička Certissa). Tamo su još 1894. g. pri pripremi terena za novi vinograd, djelomice razoreni ostaci kasnoantičke vile s mozaičnim podom i zidovima oslikanih freskama. Brunšmidovim naknadnim istraživanjima pronađeni su samo neznatni ostaci mozaika, ulomci fresaka i neki drugi nalazi (BRUNŠMID, 1901., 137-139; MIGOTTI, 1998., 75), od kojih su poneki dospjeli u zagrebački, a neki u osječki muzej (BULAT, 1967., 19-20).

Među predmetima tada i kasnije nađenima na Štrbincima, u vezi s vinarstvom mogli bi biti staklena boca iz groba G 2, kojega je na Ribnjaku iskopao J. Brunšmid 1895. g. (MIGOTTI, 1998., kat. br. 25 b), glinena čaša (kat. br. 95), ulomak grla amfore (kat. br. 99), gornji dio glinenog vrča (kat. br. 100), glineni, zeleno-žučkasto ocakljeni trbušasti vrč (kat. br. 195 a), izduženi jednako ocakljeni vrč (kat. br. 195 b) - oba iz groba G 3 iskopanoga u blizini trafostanice 1986. g., te trbušasti vrč iz groba G 12, nađen s novcem Konstancija II (kat. br. 202 a, b). Ostali brojni nalazi fibula, gema, terra sigillate itd. govore o bogatstvu vlasnika vile, koje se barem djelomice moglo zasnivati na vinogradarstvu i vinarstvu.

VUKOVARSKO-SRIJEMSKA ŽUPANIJA

Jedno od najznačajnijih nalazišta u ovoj Županiji su Vinkovci, antičke Cibalae, iz kojih potječe žrtvenik Liberu podignut od strane cibalskog visokog gradskog službenika Marka Ulpija Fronta, rodom možda iz Liburnije. Na bočnim stranama žrtvenika reljefni su prikazi glinenog vrča i drvene bačve za vino - u nas jedinstven i vrlo značajan takav prikaz (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 168).

Uz brojno glineno (BRUNŠMID, 1902., sl. 70) i stakleno posuđe za vino (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 174-175), u Vinkovcima je pronađena i brončana figurica

Libera (DIMITRIJEVIĆ, 1979., 170) i, što je osobito značajno, mnoštvo ulomaka amfora, nađenih pri iskopavanju 1966. g., od kojih neki imaju pečate (VIKIĆ-BELANČIĆ, 1970., 172-173).

Sljedeće vrlo značajno nalazište na Dunavu, nažalost još neistraženo, jest Sotin (Cornacum). U Sotinu je 1906. g. pronađen žrtvenik (sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu) posvećen Ocu Liberu podignut od strane Gaja Antonija Sabina, konzularnog beneficijarija (BRUNŠMID, 1907., 111-112). Tu su nađene i brončana glava mladića, možda Libera (također u Arheološkom muzeju u Zagrebu) (BRUNŠMID, 1913.-1914., 225), te brončana šaka vezana uz kult tračkog boga Sabazija (BRUNŠMID, 1913.-1914., 245), koju bismo možda mogli povezati s tračkim kolonistima - vinogradarima - iz prve polovine 3. st. (BULAT, 1991., 46-47).

S ovog područja potječe mnoštvo ostalih najraznovrsnijih nalaza od kojih bismo mnoge mogli dovesti u vezu s antičkim vinarstvom i vinogradarstvom, što bi bilo korisno posebno obraditi.⁴

Iz Iloka i danas vrlo važnoga vinogradarskog područja, također potječe mnoštvo raznolikih nalaza što se čuvaju dijelom u Gradskom muzeju u Iloku, dijelom u Arheološkom muzeju u Zagrebu i u nekim drugim muzejima. Uz vinarstvo bismo mogli vezati npr. zelenkasto-smeđe ocakljen vrč iz kasnoantičkog groba nađenoga uz cestu prema Ljubi (BRUNŠMID, 1901., 145-148).

BRODSKO-POSAVSKA ŽUPANIJA

Zapadni dio ove Županije pripadao je Gornjoj Panoniji čije je središte bio Carnuntum (Deutsch-Altenburg nedaleko Beča), a kasnije Panoniji Saviji sa središtem u Sisciji (Sisak). Značajna antička, uglavnom naseobinska nalazišta, smještena su u istočnom i u zapadnom dijelu Županije, duž magistralne komunikacije Siscia - Sirmium (Srijemska Mitrovica) što je prolazila kroz Posavinu (BOJANOVSKI, 1984., 180-195). U mnogim se slučajevima radi o postajama uz cestu ili vilama u njezinoj blizini, a sustavna istraživanja i njihova objava tek su na početku.

U istočnom dijelu Županije sljedeća su poznata nalazišta: Kloštrovi kraj Slavenskog Kobaša, Zbjeg, Slavonski Brod (antička Marsonia), Ruščica, Okukalj kod Gornje Bebrine, Muljinac kraj Poljanaca, Gajna kraj Oprisavaca, Klakar, gradina Paljevine kod Donje Bebrine, Sredanci, Terzića stan pokraj Novigrada, Jaruge, Kostroman kod Slavenskog Šamca.

Do početka devedesetih godina 20. st. sondažnim ili većim zaštitnim radovima istraživano je nekoliko lokaliteta: Završje-Gradište, Gornji Andrijevc-Andrijevačko polje, Oprisavci-Gajna, Slavonski Brod-temelji bivšeg Spomen-doma Đ. Salaja, Donji Andrijevc-Dužice. Nalazi su uglavnom svugdje keramički proizvodi, građevni elementi, nakit, novac i luksuzni predmeti (LOZUK, 1993., 35). Moramo dodati da među ovim preciznije neoznačenim predmetima mora biti i takvih koji se odnose na antičko vinarstvo i vinogradarstvo, tim više što je to i danas vinogradarski kraj.

Bojanovski (BOJANOVSKI, 1984., 194) spominje i vojničku diplomu iz Grabarja sjeverno od Slavenskog Broda⁵, zatim rimskodobne nalaze iz susjednog Podcrkavlja i skupni nalaz novca iz Garčina, što također ukazuje na gusto naseljen i obrađen kraj i u antičkom vremenu.

U zapadnom dijelu Brodsko-posavske županije, u okolici Nove Gradiške, poznata su antička nalazišta Cage kod Okučana, Gračanica kod Bačindola blizu Cernika, Podvrško sjeverno od Cernika te Otrnci kraj Benkovaca, iako je najvjerojatnije antičkih lokaliteta u ovom kraju i daleko više (PINTEROVIĆ, 1973.-1975., 130-134). Sustavno su istraženi samo ostaci antičke vile na Otrncima kod Benkovaca, a započeto je istraživanje i vile kod Caga (DAMEVSKA, GORENC, 1976.-1980.)

U većini slučajeva i drugdje se vjerojatno radi o antičkim vilama rustikama - središtima poljoprivredne proizvodnje ili manjim ladanjskim objektima čiji su se vlasnici mogli baviti i vinogradarstvom, odnosno vinarstvom, o čemu za sada nemamo sigurnih podataka.

POŽEŠKO - SLAVONSKA ŽUPANIJA

Zapadni dio ove Županije (a možda i istočni) pripadao je Gornjoj, odnosno Panoniji Saviji (FITZ, 1978., 83). I ovdje postoje ostaci antičkih vila rustika kao središta poljoprivredne proizvodnje pa tako vjerojatno i vinogradarstva. U istočnom dijelu Požeško-slavonske županije - Požeškoj kotlini - ističu se sljedeća, uglavnom neistražena nalazišta: Golobrđci, Gradište Bekteško i Sapna (TURKOVIĆ, 1989., 242), Vetovo (BRUNŠMID, 1902., 170-178), Velika (PAVLIČEVIĆ, 1962., 50), Biškupci, Brodski Drenovac, Doljanovac-Pogana gradina, Striježevica (VEJVODA, MIRNIK, 1972., 21-22), Tekić (SOKAČ-ŠTIMAC, BULAT, 1974., 116; SOKAČ-ŠTIMAC, 1984., 134-135), Radovanci (ZARIĆ, 1976. a, b) te Grabarje Požeško (SOKAČ-ŠTIMAC, 1984., 130).

⁴ Iz Starih Mikanovaca potječe brončana figurica Dionisovog pratitelja Satira (?), sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu (BRUNŠMID, 1914., 228-229).

⁵ Njoj se 1997. priključila i druga, pronađena u okolici Slavenskog Broda, na kojoj je zapisan njegov domaći antički naziv - Marsunia (MIŠKIV, 1999., 13).

Važna su nalazišta zapadnog dijela Županije: Brusnik (HOFFILLER, SARIA, 1938., 173-1740 = broj 590), Badljevina (SOKAČ-ŠTIMAC, 1978., 35-36, čak pet lokaliteta), Brezine (SOKAČ-ŠTIMAC, 1978., 38) i Pakrac (SOKAČ-ŠTIMAC, 1978., 36-37; BULAT, 2001., 61-65).

Navedena su nalazišta vjerojatno u vezi s ostacima vila rustika i spomenicima njihovih vlasnika koji su na svojim imanjima mogli uzgajati i vinovu lozu, iako tome za sada nemamo pouzdanih dokaza.

BJELOVARSKO-BILOGORSKA ŽUPANIJA

U jugoistočnom dijelu Županije smješten je Daruvar (Aqua Balisae?), vrlo značajno nalazište iz rimskog vremena, odakle (zapravo iz obližnjih Velikih Bastaja) potječe sarkofag s reljefom pantere /Dionis!/ i loze s grozdovima. To, međutim, ne mora biti u neposrednoj vezi s antičkim vinogradarstvom već može imati samo simbolično značenje, no ipak ukazuje na to da je vinova loza i tu bila poznata (HOFFILLER, SARIA, 1938., 272-273; SZABO, 1934., 83-84; PINTEROVIĆ, 1973-1975., 142-144).

VIROVITIČKO - PODRAVSKA ŽUPANIJA

Nemamo mnogo podataka koji bi se odnosili na antičko vinogradarstvo na području ove Županije, iako je ono i tu moglo postojati, na što nam ukazuju nalazi s lokaliteta kod Orešca nedaleko Suhopolja (MINICHERITER, 1986., 81-89).

Iz ovoga kratkog pregleda vidljivo je da je antičko vinogradarstvo i vinarstvo moglo i u Slavoniji biti razvijeno, barem otkako su provedeni melioracijski radovi u porječju Vuke krajem 2. i početkom 3. st. Prije toga ono je bilo daleko nerazvijenije, ako je uopće i postojalo, a potrošnja vina italčkih useljenika i romanizirane domaće aristokracije temeljila se na uvozu. Pravi

zamah domaćem vinarstvu i vinogradarstvu daje tek Probova sadnja vinograda na Fruškoj gori, zabilježena kod mnogih kasnoantičkih pisaca i zapamćena do danas. Nije slučajnost to što su se u kasnoj antici povećali i broj nalaza staklenih boca i njihova raznovrsnost (BULAT, 1976., 91-92), doduše uglavnom uvoznih no nije isključena ni domaća proizvodnja (BULAT, 1976.).

Razvoju kasnoantičkog vinogradarstva i u nas pomogla je pobjeda kršćanstva kojemu je u obredima bilo potrebno vino. Višestoljetno haranje germanskih, hunskih i avarskih plemena, naročito u našim krajevima, uništilo je antičku civilizaciju na ovom području: naselja, stanovništvo pa time i kršćanstvo, a i vinogradarstvo i vinarstvo.

No, da su se njihovi neznatni tragovi ipak očuvali ponedje u Panoniji sve do sloma avarske vlasti početkom 9. st., pokazuje podatak o tome kako je panonsko-slovenski knez Kocelj 861. godine crkvu Majke Božje u Freisingu obdario svojim posjedom u selu Vampold blizu Balatona, koji se sastojao od polja, **vinograda**, livada i šuma, pa su frajsinški svećenici dolazili u Panoniju po misno vino (GRIVEC, 1985., 105-106).

Na kraju, recimo i to da znamenita guska svetog Martina nije galski kulinarski specijalitet, kako to pojedinci nagađaju, već prastari sunčev simbol srednjoeuropske kulture polja sa žarama, proširene u kasnom brončanom dobu i našim područjem (KUKOČ, 1995., naročito 68-69). Dan njezina žrtvovanja umirućem Suncu (jesenski ekvinocij) poklopio se s proizvodnjom mladoga vina i praznikom pokopa sv. Martina, koji je rodom bio Panonac. I tako je asket Martin, rodom Panonac i zaštitnik Francuske, sasvim slučajno upao u raspojasani praznik vina i sunca!

Istraživanjem nalazišta vezanih uz uzgoj vinove loze i proizvodnju vina u vrijeme kasne antike, mogli bismo doći do spoznaja korisnih i našem današnjem vinogradarstvu i vinarstvu.⁶

⁶ Tragovi antičke obrade zemlje, a možda i vinograda, očuvani su u Slavoniji kod Vukojevačkog Luga, Breznice, Krivaje, Suhomlake (SPANNBAUER, 1876., 30), a njihovi podivljali ostaci ponedje možda sve do pojave filoksere krajem 19. st. Koliko je filoksere uništila vinograde u istočnoj Slavoniji vidljivo je iz Spannbauerovih navoda o zemljanim humcima koji su još 1876. bili pod vinogradima (SPANNBAUER, 1876., 28-29), a danas više nisu. Za šok koji je zahvatio vinograde nakon filoksere vidi i Urbanijev članak u "Prirodi" (URBANI, 1923., 79-80).

LITERATURA

- BRUNŠMID, J., 1900. a, Colonia Aelia Mursa, VHAD n.s. 4, 21-42, Zagreb.
- BRUNŠMID, J., 1900. b, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, I, VHAD n.s. 4, 180-201, Zagreb.
- BRUNŠMID, J., 1901., Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, IV, VHAD n.s. 5, 87-168, Zagreb.
- BRUNŠMID, J., 1902., Colonia Aurelia Cibalae, VHAD, n.s. 6, 117-186, Zagreb.
- BRUNŠMID, J., 1907., Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, VHAD n.s. 9, 81-184, Zagreb.
- BRUNŠMID, J., 1914., Antikni figuralni bronsani predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, VHAD n.s. 13, 207-268, Zagreb.
- BULAT, M., 1976. a, Strossmayerov dar Osijeku 1896. godine, Jubilarna revija Đakovačkih vezova 1967-1976., 19-20, Đakovo.
- BULAT, M., 1976. b, Antičko staklo u Muzeju Slavonije, AV 25, 88-101, Ljubljana.
- BULAT, M., 1977. a, Nalazi s donjogradskog Pristaništa u Osijeku, OZ 16, 11-77, Osijek.
- BULAT, M., 1977. b, Odakle potječu ratnici koji su uništili mikensku civilizaciju, Revija Đakovačkih vezova, 24-25, Đakovo.
- BULAT, M., 1977.c, Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji, u: Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Materijali SADJ 13, 63-68, Beograd.
- BULAT, M., 1982. a, Antička poljoprivreda u Slavoniji, u: Obrada tla u prošlosti u Slavoniji i Baranji, 9. konferencija ISTRO, Osijek, 17-18.
- BULAT, M., 1982. b, Antička poljoprivreda u Slavoniji, Revija Đakovački vezovi, 58-59, Đakovo.
- BULAT, M., 1984. a, Neki noviji antički nalazi iz Slavonije i Baranje, Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Izdanja HAD-a 9, 117-128, Zagreb.
- BULAT, M., 1984. b, Antičko zidno slikarstvo u Slavoniji, Zbornik 4. znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, sv. 1, Zavod za znanstveni rad JAZU u Osijeku, 138-148, Osijek.
- BULAT, M., 1991., Novi votivni reljefi Dionisa iz Dalja i Osijeka, OZ 21, 37-49, Osijek.
- BULAT, M., 2001., Novi rimski vojnički natpis iz Novog naselja kod Pakraca, OZ 24-25, 61-66, Osijek.
- CAMBI, N., 1989., Bilješke o dvije nadgrobne stele, VAMZ 3. s. 22, 59-76, Zagreb.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979., Arheološka topografija - izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, Corolla Iosepho Brunšmid dicata, 133, Zagreb.
- EHRENDORFER, M., 1984., Botanika - sistematika, evolucija i geobotanika, Udžbenik botanike za visoke škole, 2. izd., Zagreb.
- FITZ, J., 1978., Grenzberichtung im Jahre 214. zwischen Pannonia Superior und Inferior, Alba Regia 16, 71-86, Szekesfehervar.
- GORENC, M., DAMEVSKA, V., 1976-1981., Benkovac-Otrnci, villa rustica, AP 18, 1976., 79-81; AP 20, 1979., 80-82; AP 21, 1980., 98-101; vidi ISTI u VAMZ 10-11, 1977-78., 263-264; VAMZ 12-13, 1979-1980., 236-238; VAMZ 14, 1981., 137-138 (kratki izvještaji o radu za svaku godinu).
- GRAF, A., 1936., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Dissertationes Pannonicae, Ser. 1, No 5, Budapest.
- GRIVEC, P., 1985., Slavenski blagovjesnici sveti Ćiril i Metod, Zagreb.
- HOFFILLER, V., SARIA, B., 1938., Antike Inschriften aus Jugoslawien, 1, Zagreb.
- KATANCIUS, M. P., 1794., Dissertationes de columna miliaria ad Eszekum reperta (2. izd.), Zagreb.
- KATANCIUS, M. P., 1826., Istri adcolarum geographia vetus...I., Budae.
- KATANČIĆ, M. P., 1991., Komentar Panonije Gaja Plinija Starijeg, Odjeci prošlosti 9, Osijek (s latinskoga preveo dr. Stjepan Sršan).
- KISS, K., 1938., Die Zeitfolge der Erzeugnisse des Töpfers Pacatus von Aquincum, 6: Die Fabrikate des Pacatusin dem Funde von Eszeg, Dissertationes Pannonicae, Ser 2, No 10, 212-228, Budapest.
- KUKOČ, S., 1995., Antropomorfni privjesak tipa Prozor, Diadora 16-17, 51-80, Zadar.
- KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, I., 1873., Panonija rimska, Rad Jazu 23, 86-157, Zagreb.
- LOZUK, J., 1993., Arheološka topografija Brodskog Posavlja, Izdanja HAD-a 16, 31-38, Zagreb.
- MIGOTTI, B., ET ALII, 1988., Accede ad Certissiam, Zagreb.
- MINICHREITER, K., 1986., Pregled arheoloških nalaza na području općine Virovitica, Virovitički zbornik 1234-1984., 81-89, Virovitica.
- MIŠKIV, J., 1999., Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda
- MÓCSY, A., 1962., Pannonia, PWRE 9, Suppl., 515-776, Stuttgart.

- OSWALT, S., 1980., Grčka i rimska mitologija, Beograd.
- PAVLIČEVIĆ, D., Na vratima Požeške doline, Slavonska Požega.
- PEGAN, E., 1982., Ein anonymus Bronzemedaille aus der Zeit des Bürgerkrieges zwischen Florianus und Probus, und historische Ereignisse des Spätsommers 276. Numismatische Zeitschrift 96, 73-94, Wien.
- PINTEROVIĆ, D., 1954., Najnoviji nalazi iz Dalja, značajnog arheološkog nalazišta, OZ 4, 19-31, Osijek.
- PINTEROVIĆ, D., 1962., O rimskoj bronci s terena Osijeka i okolice, OZ 8, 71-152, Osijek.
- PINTEROVIĆ, D., 1973.-1975. a, Ostaci rimskih kuća i kućanstava u Osijeku, OZ 14-15, 71-121, Osijek.
- PINTEROVIĆ, D., 1973.-1975. b, Nepoznata Slavonija, OZ 14-15, 123-166, Osijek.
- PINTEROVIĆ, D., 1973.-1975. c, Rarissima Romana, OZ 14-15, 221-231, Osijek.
- POCHMARSKI, E., FILIPOVIĆ, S., 1997., Eine Gruppe Dionisischer Reliefs aus Mursa (Osijek), OZ 22-23, 33-44, Osijek.
- SOKAČ-ŠTIMAC, D., 1978., Najstarija prošlost Pakraca i okolice, u: Skupština Općine Pakrac: Pakrac 1945.-1975., 27-39, Pakrac.
- SOKAČ-ŠTIMAC, D., 1984., Prilog arheološkoj topografiji Požeške kotline u svjetlu iskopavanja 1980. godine, Izdanja HAD-a 9, 129-141, Zagreb.
- SOKAČ-ŠTIMAC, D., BULAT, M., 1974., Rimska nekropola na Treštanovačkoj gradini - prvi rezultati arheoloških istraživanja, Požeški zbornik 4, 115-140, Slavonska Požega.
- SPAJIĆ, E., 1962., Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka, OZ 8, 37-55, Osijek.
- SPANNBAUER, J., 1876., Die Kanalisierung der Drau-Donaubene, Esseck.
- SUIĆ, M., 1954., Arheološki muzej, Muzeji i zbirke Zadra, 7-22, Zadar.
- SUHODOLNIK, Ž., 1997., Vinogradarstvo i vinarstvo, Hrvatski leksikon 2, 646, Zagreb.
- SZABO, GJ., 1934., Iz prošlosti Daruvara i okolice, Narodna starina 28, 79-87, Zagreb.
- TURKOVIĆ, N., 1898., Kutjevo, 2.8.1898., VHAD n.s. 3, Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja, 232-243, Zagreb.
- URBANI, M., 1923., Vinova loza, Priroda, 4-5, travanj-svibanj, (god. 13), 79-80, Zagreb.
- VEJVODA, V., MIRNIK, I., 1972., Arheološka istraživanja u Požeškoj kotlini, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 2 (god. 21), 21-22, Zagreb.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B., 1970., Istraživanje u Vinkovcima 1966. godine, VAMZ 3. s. 4, 159-176, Zagreb.
- ZANINOVIĆ, M., 1976., Iliri i vinova loza, Godišnjak ANUBiH 13, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 11, 261-272, Sarajevo.
- ZARIĆ, B., 1976. a, Na tragu rimskog naselja? Požeški list 21.10.1976., 6, Slavonska Požega.
- ZARIĆ, B., 1976. b, Sve više novih nalaza, Požeški list 28.10.1976., Slavonska Požega.

KRATICE

- AÉ Archeologiai Értesítő, Budapest
- AEM Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
- AI Archaeologia Jugoslavica, Beograd
- AIJ Antike Inschriften aus Jugoslawien 1, Zagreb
- AP Arheološki pregled, Beograd
- AV Arheološki vestnik, Ljubljana
- CIL Corpus inscriptionum Latinarum
- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- HAD Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
- ILS Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin
- JAZU Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Materijali SADJ Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd
- MSO Muzej Slavonije, Osijek
- n.s. nove serije
- OZ Osječki zbornik, Osijek
- PWRE Pauly-Wissowa Realenciklopädie der classischen Altertumswissenschaft Stuttgart
- VAMZ Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb
- VHAD Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

ANTIQUÉ VITICULTURE AND WINE PRODUCTION IN SLAVONIA

SUMMARY

After the introduction in which he defines time and place scope of the topic - the area of today's Slavonia and Croatian Baranya as parts of Roman Pannonia, the author gives a short review of the origins of viticulture in general (*Vitis vinifera*, probably of wild vine substrate *Vitis silvestris* that was wide-spread in Mediterranean forests, EHRENDORFER, 1984, 338. The oldest find of cultivated vine of those sorts in Aegea originates from mid-Neolithic layers of localities in Sitagroa in Thrace (ZANINOVIĆ, 1976, 263). According to antique authors - Dio Casius and others, conditions for viticulture had been unfavourable at the beginning, but after melioration and Probe's vineyard planting, the conditions improved. (KATANČIĆ, 1991, 58-61, MOCSY, 1962, 681; GRAF, 1936, 12-13).

The above data refer to archeological and epigraphic finds concerning antique viticulture and wine production till the first half of the year 2001. in the region of traditional Slavonia and Croatian Baranya that has been divided into today's counties: Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska, Brodsko-posavska, Požeško-slavonska, Bjelovarsko-bilogorska and Virovitičko-podravska.

In spite of the data being unequal due to the fact that antique localities haven't been researched at the same level, it is noticeable that today's most important wine growing areas gave most finds from the ancient times.

The most important monument of antique viticulture, not only in our region, but also in Pannonia in general, originates from Popovac in Baranya. It is the altar for Father Libero on which huge vine areas have been engraved, but as the inscription has been significantly damaged it is not possible to clear up all the facts. (KATANČIĆ, 1826, 443, 565; BRUNŠMID, 1907, 112-113; GRAF, 1936, 112; MOCSY, 1962, 669)

The earliest and the most numerous finds originate from the area of Osijek, Roman Mursa, beginning with cantars and craters from the early Iron age (SPAJIĆ, 1962, T.14:7, T. 19:20). These early finds as well as those from the early Roman period, among which the most important is a fragment ACO jug with a relief inscription. (BULAT, 1977.a. 26, T.10:1) are not a proof of antique viticulture in our region, but they only prove that people were familiar with imported wine. (PINTEROVIĆ, 1978, passim).

There are other localities in the south part of Osječko-baranjska county, the most important of which are: Dalj, antique Teutiburgium, (PINTEROVIĆ, 1954,

20-21, BULAT 1977a, 77-78, BULAT 1984a, 126, fig. 8), Štrbinci near Đakovo, antique Certissa (BRUNŠMID, 1901, 137.139, MIGOTTI, 1998, 75 and further).

The most important localities in Vukovarsko-srijemska county are: Vinkovci, (Cibalae), Sotin (Cornacum) and Ilok (Cuccium). Altars to Libero originate from Vinkovci and Sotin. On the altar from Vinkovci there is a cask (DIMITRIJEVIĆ, 1979, 168), a unique and very important find. Besides other finds from Vinkovci (BRUNŠMID, 1902, passim; DIMITRIJEVIĆ, 1979, 170, 174-175) there are also numerous fragments of amphora necks some of which with signet (VIKIĆ, BELANČIĆ, 1970, 172-173).

Among finds from the still not enough researched Sotin (BRUNŠMID, 1907, 111-112; 1913-1914, 225) there is bronze fist of Thrace God Sabazi (BRUNŠMID, 1913-1914, 245) which could be connected with colonists from Thrace- winegrowers- of the first half of the 3rd century (BULAT, 1991, 46). Of the earlier finds from Ilok there is a greenish-brown enameled jug from the antique grave by the road to Ljuba. (BRUNŠMID, 1901, 145-148).

In the eastern part of Brodsko-posavska county there are numerous famous archeological finds of antique localities some of which have been researched. (LOZUK, 1993, 35) and in the north there is a find of antique villa in Otrnci near Benkovci (DAMEVSKA, GORENC, 1976-1980). In Požeško-slavonska county there are also numerous archeological finds of antique settlements and rustic villas. Research of late antique necropolis in Treštanovac gradina near Tekić is one of the most significant excavations in that area. (SOKAČ-ŠTIMAC, BULAT, 1974, 116, SOKAČ-ŠTIMAC, 1984, 134-135)

The most important archeological find of the southeastern part of Bjelovarsko-bilogorska county - Daruvar (it is actually in Veliki Bastaji) gave, among other finds, a big sarcophagus with a relief of Dionysus panther and vine with grapes. However, it doesn't have to be proof of antique viticulture, but it could have symbolic meaning only. (HOFFILLER, SARIA, 1938, 272-273, SZABO, 1934, 83-84, PINTEROVIĆ, 1973-1975, 142-144).

There are no data for Virovitičko-podravska county concerning antique viticulture and wine production. Taking into account finds from the locality Orešac, near Suhopolje, we could say that it had been present in that area as well. (MINICHREITER, 1986, 81-89).

Antique viticulture and wine production was blooming in the late antique and in particular with Christianity that needed wine for its rituals. However, Barbaric invasions after Emperor Valent's defeat at Drinopolje in 378, made an end of Christianity and

viticulture in Pannonia. Viticulture was resumed to some extent in Pannonia, north of Drava River after defeat of Avars (GRIVEC, 1985, 105-106) but that is not subject of this paper.